

СВЕТИ
ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ

863–2013

БЕОГРАД 2014

СВЕТИ ЂИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
(863–2013)

INSTITUTUM LINGVAE SERBICAE
ACADEMIAE SCIENTIARUM ET ARTIUM SERBICAE
PALAEOSLAVICA ET SERBICA ANTIQUA I

SANCTI CYRILLUS ET METHODIUS
ET HEREDITAS SLAVICA LITTERARIA
DCCCLXIII–MMXIII

BELGRADI MMXIV

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Старословенско и српско наслеђе 1

**СВЕТИ ЋИРИЛО И МЕТОДИЈЕ
И СЛОВЕНСКО ПИСАНО НАСЛЕЂЕ
863–2013**

БЕОГРАД 2014

УРЕДНИЦИ
Др Јованка Радић
Др Виктор Савић

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Др Димитрије Е. Стефановић, Др Гордана Јовановић,
Др Љиљана Јухас-Георгиевска, Др Вања Станишић,
Др Јованка Радић, Др Виктор Савић

РЕЦЕНЗЕНТИ
АКАДЕМИК ПРЕДРАГ ПИПЕР
АКАДЕМИК АЛЕКСАНДАР ЛОМА

COLLEGIUM REDACTORUM
DR DIMITRIJE E. STEFANOVIĆ, DR GORDANA JOVANOVIĆ,
DR LJILJANA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR VANJA STANIŠIĆ,
DR JOVANKA RADIĆ, DR VIKTOR SAVIĆ

REDIGERUNT
DR JOVANKA RADIĆ
DR VIKTOR SAVIĆ

RECENSUERUNT
PREDRAG PIPER, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS
ALEKSANDAR LOMA, ACADEMIAE SOCIUS ORDINARIUS

Кијевски листићи (НБУ, ДА/П 328)
2б, глагољица

САДРЖАЈ

Анатолий А. Турилов, К изучению великоморавского литературного наследия между двумя юбилеями: промежуточные итоги, спорные вопросы и перспективы 1

ИСТОРИЈА

Алексей М. Пентковский, Славянское богослужение в архиепископии святителя Мефодия 25

Срђан Пириватрић, Ђирилометодијевске традиције и српске области пре постанка аутокефалне цркве у краљевству Немањића 1219. године 103

Станоје Бојанин, Ђирилометодијевска традиција у покајничким књигама српске редакције (XIV–XVII век) . . . 125

ЈЕЗИК

Вања Станишић, Словенска писменост и средњовековни алфабети грчкога круга 151

Јасмина Грковић-Мејдор, О преводачком умећу Солунске браће: стсл. каџти са 169

Зорица Никитовић, О глаголу глаголати у Маријином јеванђељу 187

Јованка Радић, О еквиваленцији старословенског чесо || чѣто и српског *шѣа* || *шѣо* 199

Марта Бјелетић, О придевима типа *милосрдан* (прилог проучавању сложеница у српском језику) 217

Наташа Драгин, Синтаксичке одлике Прогласа Константина Филозофа (Хил 23)	237
Марина Курешевић, Функционалностилске одлике језика Житија Константина Филозофа из Рилског зборника Владислава Граматика: хипотактичке структуре	255
Виктор Савић, Редакцијске одлике прве странице Кијевских листића	277
Јелица Стојановић, Сложенице у Горичком зборнику	309
Исидора Бјелаковић, Астрономија код Срба од XIII до XIX века: (дис)континуитет термилошког система	329

КЊИЖЕВНОСТ

Љиљана Јухас-Георгиевска, Карактеризација јунака у старословенским житијима Ђирила и Методија и у српским житијима прве половине XIII века	349
Драгиша Бојовић, Трагом софиолошких идеја – од старословенских извора до српских средњовековних писаца	375
Томислав Јовановић, Најстарији словенски преводи апокрифа и њихови српски преписи	389
Гордана Јовановић, Солунска браћа Ђирило и Методије у старим српским родословима и летописима	407
Љупка Василев, Два непозната слова на Успење Богородице Климента Охридског	419

БИБЛИОГРАФИЈА

Ана Голубовић, Виктор Савић, Прилог библиографији домаће ћирилометодијевистике	447
---	-----

СРЂАН ПИРИВАТРИЋ

ЋИРИЛОМЕТОДИЈЕВСКЕ ТРАДИЦИЈЕ И СРПСКЕ ОБЛАСТИ ПРЕ ПОСТАНКА АУТОКЕФАЛНЕ ЦРКВЕ У КРАЉЕВСТВУ НЕМАЊИЋА 1219. ГОДИНЕ

У тексту је изложен кратак преглед распрострањања ћирилометодијевских утицаја и наслеђа у српским областима, с обзиром на опште политичке и црквене прилике пре постанка аутокефалне архиепископије српских и поморских земаља 1219. године. Списак коришћене литературе ограничен је на новије научне радове.

Кључне речи: ћирилометодијевско наслеђе, црквена организација, глагољица, ћирилица, латиница, латинско богослужење, словенско богослужење, грчко богослужење.

Мисионарски рад Константина и Методија у области под влашћу моравског кнеза Растислава, отпочео после његовог посланства римском (тј. византијском) цару Михаилу III 863. године, био је, као што је добро познато, само део великог мисионарског замаха Римског, тј. Византијског царства у другој половини IX века (ОВОЉЕНСКУ 1971; ТАХИАОС 1992; ТММ 1999; последње: КОМАТИНА 2014; за ревизионистички поглед в. ІVАНОВ 2008: 314 sq; ІVАНОВ 2015). У оквиру те делатности је и процес (а не једнократни чин) евангелизације и покрштавања у залеђу десне обале Јадрана, простору некадашње римске провинције Далмације (дела некадашње дијецезе Паноније, тј. дијецезе Илирик), области у то доба већ насељене претежно Србима и Хрватима, – добио на свом интензитету управо у време када се одвијала мисија двојице браће у Моравској. Путеви ширења вере у Христа према српским државним организацијама (архонтијама, односно кнежевинама) тога времена полазили су из латинофоних градова

* Срђан Пириватрић, Византолошки институт САНУ.

Рад је резултат истраживања на пројекту Традиција, иновација и идентитет у византијском свету (бр. 177032), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

византијске провинције (теме) Далмације, као део црквене политике византијско-римског цара Василија I (867–886) према залеђу приморја (Максимовић 1996: 155–174; детаљи и контекст: Живковић 2002: 341–444; Коматина 2014: 261–285). У српском језику сачувале су се речи које сведоче о старини утицаја римског црквеног култа: уље – oleum, кум – comper, крст – сгух, олтар – altare, рака – агса, и друге, као и примери латинске хришћанске топонимије у области Лима и Ибра (Лома 1990: 11, 16; Живковић 2002: 132). У којој је мери та терминологија последица првобитног покрштавања Срба, која се у царским круговима половином X века, у тзв. спису „О управљању царством“ цара Константина Порфирогенита (913–959), везивала за доба цара Ираклија (610–641), а у којој је последица христјанизације у доба Василија I, није могуће судити. У хришћанско наслеђе настало под утицајем приморских црквених средишта римско-византијске Далмације требало би убројати и крстионицу кнеза Вишеслава, можда исте оне личности коју Порфирогенит наводи као једног од српских владара из династије која их је и довела у области Царства (DAI: 32.34), а чија се владавина може приближно датирати у временски оквир с краја VIII и почетка IX века.¹ С друге стране, мисија Ђирила и Методија у Моравској је током времена довела до стварања ефемерног папског пројекта латинско-словенске цркве, под јурисдикцијом Римске столице. Према једном месту из Житија светог Методија, папа Хадријан II је, непосредно после Ђирилове смрти (14. фебруара 869), на молбу кнеза Коцеља, словенског владара у областима дијецезе Паноније, послао Методија за учитеља њему, али и свим словенским земљама (Vita Methodii, ММФН II, 134–163, 147). Тај податак, дословно схваћен, сведочи о замашности тог пројекта. Управо у то време, 873. године, пада и папин покушај да област под влашћу кнеза Србије Мутимира стави под јурисдикцију обновљене дијецезе Паноније, дакле, у подручје епископа, тј. архиепископа

¹ То је уједно и једини изворни податак о владару тог имена. У хрватској историографији се Вишеслављева крстионица као изузетно значајан археолошки споменик сматра делом хрватске хришћанске културе. Таква његова атрибуција се по правилу не проблематизује довођењем кнежевог имена у везу са Порфирогенитовим податком о српском кнезу Вишеславу, а још мање са проблемом домета првобитне христјанизације Срба у позноантичкој Далмацији из доба цара Ираклија (в. МАТИЈЕВИЋ-СОКОЛ 2007: 1–31). Исто, додуше, важи и за српску историографију.

Методија (Коматина 2014: 254). Тако нешто је, у контексту историјског тренутка, отварало могућност да се и у српске области, или макар у један њихов део, уведе богослужење и на словенском језику, из богослужбених књига написаних на глагољици, писму које је створио тада већ покојни Константин–Ћирило. (Остаје, наравно, отворено питање није ли Константин створио и ћирилицу, или је то дело његових ученика, како се углавном и сматра). Није познато какав је био одговор српског кнеза папи. Питање да ли су српске земље икада биле под непосредним ћирилометодијевским утицајима из ефемерне Методијеве црквене столице остаје отворено. Може се претпоставити да се словенска глагољичка писменост првобитно појавила у српским областима управо из Панонске архиепископије (Савић 2011: 159–161, 165). Када је реч о путевима распрострања утицаја, недавно је изложена претпоставка да су у Србији можда деловали и свештеници из митрополије Морава (антички Margum), која се 879–880. године налазила под јурисдикцијом цариградског патријарха, дакле изван подручја ширења словенске писмености (Коматина 2014: 281).

Дело светих Ћирила и Методија и њихових непосредних ученика је после промене политичких прилика у Моравској, до којих је дошло крајем IX века, било углавном искорењено. Међутим, долазак једног броја њихових ученика на двор бугарског кнеза Михаила Бориса (852–889), 886. године, не само да је то дело спасао, већ га је надоградио, са трајним последицама. Тада је, ако не раније, створено ново писмо – кирилица, тј. ћирилица, које је стало да потискује глаголицу (Глаголица, КМЕ I, 491–509 (П. Илчев); Кирилица, КМЕ II, 301–316 (И. Добрев); Глаголица, ЛСС, 112–114 (Г. Томовић), Ћирилица, исто, 751–754 (Т. Суботин–Голубовић)). Уследио је плодан рад на преводима и писању дела богослужбене и друге црквене књижевности у Преславу и Охриду, посебно у време кнеза и цара Симеона (893–927) (Гюзелев 1999: 213–228; Божилов 1999: 229–270). У најстаријим традицијама о делатности Ћирилових и Методијевих ученика после прогона из Моравске нема података о њиховом деловању у српским, а ни у хрватским областима.² Ипак, ћирилометодијевски утицаји су

² Имамо у виду најпре старије Житије св. Наума и Житије св. Климента од Теофилакта Охридског (БС: 305–311; ММФН II: 200–234). Према познијем Житију светог Наума, за које се сматра да је написано најраније у XIII веку (в. КМЕ I, 698–704, 700 (К. Иванова)), Методијеви ученици су се после његове смрти

данас непознатим путевима доспели у подручје јадранског залеђа. У време одржавања црквеног сабора у Сплиту 925. године Римска црква је настојала да реорганизује црквене прилике у јадранском приморју и залеђу, сузбије богослужење на словенском у подручју сплитског архиепископа, које се протезало и у суседство византијске провинције Далмације, насељено Хрватима и Србима, као и да стави под контролу самостално деловање епископије у Нину, на територији Хрватске, коју су подржавали тамошњи владари. Из тог периода продора ћирилометодијевске богослужбене глагољичке традиције у јадранско приморје и његово залеђе нема сачуваних језичких споменика. Најстарији налази глагољичких споменика са овог подручја датирају из XI и XII века и у значајном броју односе се на кварнерско-истарско подручје (HE IV, 205–206).³ Продор најранијих утицаја може се објаснити византијском политиком, започетом после пропасти моравске мисије, а можда и раније, с обзиром на то да су сами Ћирило и Методије, вероватно, у Моравску путовали преко Венеције и успут се задржавали у приморским градовима византијске Далмације (PETROVIĆ 1988: 42–52; GOLDSTEIN 1995: 235). На другој страни, делатност Методијевих ученика у Бугарској, у првом реду Климента и Наума, могла је такође довести Србију у додир са ћирилометодијевским традицијама. О политичком оквиру у којем је могло доћи до тога остало је неких посредних назнака. У споменутом спису „О управљању царством“ цара Константина Порфирогенита, у поглављу посвећеном Србима, стоји да су српски архонт Петар и бугарски архонт Симеон, негде 897/8. године, склопили мир и кумство (DAI: 32.81). Поставља се неколико важних питања: где је обављен обред крштења, ко је чинодејствовао – свештеник или епископ, у оквиру чије јурисдикције и, што је од посебне важности, по ком требнику: словенском, грчком или латинском? Детаљнију дискусију овог важног податка остављамо за другу прилику. Једна од могућих претпоставки јесте да је ово кумство склопљено у цркви Светог Петра, у области Раса, уз коришћење

расејали „једни по Мизији, други по Далмацији и Дакији, где реч Божију умножише свуда стотруко“ (БС: 311–313, 313). Употреба термина позноантичке историјске географије, тј. назива дијецеза који су означавали и велике црквене области, сведочила би о старини традиције.

³ Додали бисмо да је у овој одредници „хрватски простор“, који укључује Захумље, Конавле и Дукљу, у динамичком, историјском смислу свакако прешироко схваћен.

слoвeнскoг трeбникa. Црквa сe нaлaзи у дaнaшњeм Рaшкoм oкругу у Србији, нa пeрифeрији грaдa Нoвoг Пaзaрa. Oблaст Рaсa (ή Ράσα) билa је у тo врeмe пoгрaничнo пoдручјe, зoнa дoдирa Србијe и Бугарскe (DAI: 32.46–53. Кaлић 2010: 106–107). Кумствo Пeтрa и Симeoнa знaчилo је успoстaвљaњe духoвнoг срoдствa измeђу њих, штo је мoглo дa пoдстaкнe ширeњe слoвeнских бoгoслужбeних тeкстoвa и писмeнoсти из бугарских књижевних срeдиштa у Прeслaву и Oхридy. Стoгa би сe рaнa српскa рeдaкцијa (прeрaдa) стaрoслoвeнскoг јeзикa, из кoјe нaм нијe пoзнaт нијeдaн јeзички спoмeник, хипoтeтички мoглa вeзaти зa oвaј пeриoд српскe истoријe (Сaвић 2011: 164–166). Пoјaву јeднoг бугарскoг мeсeцoслoвa у Србији, нaписaнoг у дoбa кнeзa Михaилa Бoрисa, нeгдe измeђу 866. и 877. гoдинe (Турилов 2012: 103–125), мoгли бисмo вeзaти упрaвo зa врeмe кaдa је успoстaвљeнo духoвнo срoдствo Пeтрa и Симeoнa. Пeтaр је кaснијe, у oкoлнoстимa нoвoг визaнтијскo-бугарскoг рaтa, стao уз визaнтијскoг цaрa и бугарскe трупe су гa убрзo пoслe биткe кoд Aнхијaлa (у лeтo 917. гoдинe) зaрoбилe и сврглe. Пeриoд крaткoтрaјнe прeвлaсти бугарскoг утицaјa у Србији, кoји је нeпoсрeднo услeдиo, мoгao је тaкoђe пoгoдoвaти ширeњу слoвeнскe писмeнoсти, пoсeбнo ћирилицe кao писмa држaвнe упрaвe. Истo би врeдeлo и зa пoтoњe дoбa oбнoвљeнe Србијe зa врeмe кнeзa Чaслaвa (Трифунoвић 2001: 115; Сaвић 2011: 164).

Рeлaтивнa нeрaзвигнoст црквeнe oргaнизaцијe у српским oблaстимa у првa двa стoлeћa нaкoн пoкрштaвaњa свaкaкo дa нијe пoгoдoвaлa интeнзивнијeм ширeњу слoвeнскe писмeнoсти, из јeднoстaвнoг рaзлoгa штo су упрaвo eпискoпијe кao срeдиштa лoкaлнe црквeнe упрaвe прeдузимaлe нaбaвљaњe, прeписивaњe, кao и ширeњe нeoпoдних бoгoслужбeних тeкстoвa. Прeмa јeднoј прoцeни, свaкa пaрoхијскa црквa је зa бoгoслужбeнe пoтрeбe мoрaлa имaти дeсeт књигa, или приблoжнo тoликo, чeму трeбa дoдaти и другe црквeнe списe (Трифунoвић 2001: 141).⁴ Пoсeбaн aспeкт прoблeмa јeстe вeзaнoст српских oблaсти зa примoрскa црквeнa сeдиштa и римску јурисдикцију. Кaкo гoд, нe пoстoјe писaни oстaци кoји би свeдoчили o пoсeбнoј црквeнoј oргaнизaцији у aрхoнтији Србији у дoбa пoкрштaвaњa њeнe влaдaрскe пoрoдицe, пoчeткoм пoслeдњe трeћинe IX вeкa, a ни

⁴ Пoстoјeћи пoдaци o „инвeнтaру“ пoјeдиних библoтeкa, црквeних и мaнaстирских, дaју дa сe нaслутити знaчaј црквeних срeдиштa кao нaручилaцa прeписивaчкe дeлaтнoсти нa црквeнoслoвeнскoм јeзику (в. Бoгдaнoвић 1997: 8–9).

у потоњом деценијама. Нема ни одговарајућих археолошких налаза, као што, уосталом, ниједан од „насељених градова“ у Србији, које на половини X века помиње Порфиригенит, није археолошки потврђен. Док се за архонтију Хрватску зна да је имала свога бискупа у Нину, дотле се за Србију (укључујући и област Босне) и Травунију може претпоставити да је спадала у подручје јурисдикције латинофоног бискупа Дубровника. Бискуп Захумља имао је седиште у Стону, док Дукља и Паганија, која је дуго остала ван токова христјанизације, у ово доба, крајем IX и почетком X века, нису имале свог епископа (Живковић 2004: 153, 159, 169). После сабора одржаних у Сплиту 925. и 928. године, прилике се мењају стварањем сплитске архиепископије, тј. надбискупије под јурисдикцијом папе. Србија је у време одржавања сплитских сабора била под ефемерном бугарском управом, а подаци о опустошености земље свакако да имплицирају кризу црквене организације. Обнова Србије под кнезом Чаславом уз помоћ византијског цара вероватно да је укључивала обнову делатности дубровачког епископа у њој. Изгледа да је већ на половини X века, свакако пре 1000. године, у Дубровнику основана и архиепископија, споменута у једној сувременој млетачкој хроници. Судаћи по траговима у документарној грађи с почетка XI века, опсег њене јурисдикције тада се протезао на словенско залеђе, односно тадашње српске области Захумље, Србију и Травунију.⁵ Стога, повремене напоре Рима за сузбијање словенског језика у богослужењу треба хипотетички контекстуализовати у читав простор надлежне јурисдикције. Са друге стране, можемо претпоставити да је било значајних утицаја из суседне Бугарске архиепископије са седиштем у Преславу, односно потоње патријаршије, преко епископије у Расу као претпостављене карике у ширењу словенског богослужења и ћириличног писма у Србији, чије је постојање најраније посведочено за владе цара Петра (927–969), односно за владе кнеза Часлава. После византијског освајања Бугарске 971. године у Расу се појављује византијска

⁵ За одлуке сплитског сабора в. Живковић 2004: 118–130, карта бр. 3. О установљавању дубровачке надбискупије половином X века в. аргументацију Равић 2013: 39–42. Дубровачки надбискуп се први пут спомиње у суременој млетачкој хроници Ивана Ђакона под 1000. годином (в. DIASONO GIOVANNI: 160). Повеља папе Бенедикта VIII из 1022. године наводи српске области у јурисдикцији дубровачког надбискупа (в. CD I, 61–62); о аутентичности повеље мишљења су подељена (PIRVATRIĆ 2015: п. 16).

војна посада, све до устанка месног становништва 976. године. У том кратком периоду је епископија у Расу, вероватно, спадала у област византијског митрополита Драча, која је тих година обухватила и Дукљу, све до тренутка сукоба дукљанског кнеза Владимира (†1016) са новим бугарским владаром Самуилом (976–1014), до чега је, како се сматра, дошло негде 998. године. Владимир је и после сукоба, по свему судећи као Самуилов зет, наставио да влада својом облашћу у оквиру обновљеног Бугарског царства, које је обухватало и Рашку област (Пириватрић 1997: 54–55, 91–92; KRSMANOVIC 2008: 135, 143).⁶ У доба опадања Самуиловог царства успостављена је (поново), на кратко, јурисдикција митрополита Драча над Расом, негде између 1005. и 1020. године.⁷ Свакако, о многим аспектима живота бугарске цркве, обрасца богослужбене писмености и њеног тзв. културног модела уопште у доба Симеона, Петра, Самуила и његових наследника недовољно се зна. У погледу језика и писма, сачуван је један број словенских ћирилских натписа, као и глагољских и ћирилских рукописа (Ђорђевић 1987: 42–45; Смядовски 1993: 190–191, 202–203; ЂН: 17–22; Турилов 2012: 116–137). Посебан аспект проблема културног модела јесте писмо којим су исписивани натписи на црквеном живопису. Остаци натписа изнад синтроноса у цркви Светог Ахилија на Преспи написани су на грчком језику и писму, али пре ће бити да датирају из нешто познијег времена, с краја XI века, него из доба изградње патријаршијске цркве под Самуилом.⁸ Свакако да проблем континуитета и дисконтинуитета словенског богослужбеног језика и писма у епископији Рас као својеврсној области додира током овог периода српске историје остаје нерасветљен, а одговори на питања пружени су на основу закључака о општим политичким околностима, познатим само у грубљим цртама.

Најстарији споменици језика и писмености који се могу атрибуирати српском етничком и државном простору могу послужити за успостављање само делимичне слике њиховог развоја

⁶ За опсег драчке митрополије в. Живковић 2004: карта 5. За хронологију Самуиловог освајања Дукље (998 г.) в. Пириватрић 2005: 91–101; за другачију, нешто познију хронологију (око 1009. године) в. Живковић 2002: 9–25.

⁷ Узурпације суседних митрополита биле су један од разлога за издавање другог сигилиона цара Василија II о опсегу Охридске архиепископије после 1019. године (в. Пириватрић 1997: 98–99, 112–113).

⁸ За хронологију в. STRIČEVIĆ 1963: 200–201.

у старијим епохама.⁹ У погледу писма, споменуто успостављање блиских бугарско-српских политичких и духовних веза, оличено у кумству склопљеном између Симеона и Петра, могло је бити канал за пријем данас непознатих споменика ћириличке писарске праксе, посебно документарне, са двора у Преславу. О томе може посредно сведочити Стројимиров печат, мада сумње у аутентичност таквог налаза, одатле и у резултате његове анализе, остају (Џивковић 2007: 23–29). Далеко снажнији утицаји долазили су из Охрида, одакле су још од почетка X века полазили путеви ширења глагољице, потом и ћирилице. Глагољица се у српским крајевима током X, XI и XII века употребљавала упоредо са ћирилицом, која је с временом постајала главно, водеће писмо, али се глагољица знала и употребљавала и у каснијим периодима (Трифуновић 2001: 11, 161–185). Глагољски рукописи са подручја Охридске архиепископије у којима се распознају трагови српског говора поуздан су знак велике старине глагољице као давнашњег писма српских богослужбених књига (Трифуновић 2001: 23–41; Турилов 2012: 126 сл). Појава црквене књижевности на старословенском језику њених првих стваралаца, светих Ћирила и Методија и њихових ученика, у којим год тачно околностима да је до ње међу Србима дошло, означила је и почетак својеврсне диглосије, као „израза извесног дубљег раслојавања и поларитета културе“, али и суживота и међусобних утицаја црквенословенског и старосрпског језика у потоњим столећима, тј. књижевног и народног језика (Богдановић 1980: 50–52; Трифуновић 1995: 87–143; Трифуновић 2011: 43 сл). Управо у светлости повољних прилика за настанак српске редакције треба сагледати појаву Темнићког натписа, најстаријег ћириличког споменика са особинама српских говора, који се датира у X или XI век (Трифуновић 2001: 18–19). Место налаза натписа, код Варварина, далеко је од тадашњег српског државног простора. Мада нам из претпостављене најраније српске редакције старословенског језика није остао ниједан језички споменик, анализа језичких особина једног од сачуваних споменика из нешто каснијег раздобља, глагољског Маријиног јеванђеља, омогућава да се појава српске редакције, на основу чисто филолошких критеријума и

⁹ За преглед споменика в. Трифуновић 2001: 18 сл.

бeз мoгућнoсти дa сe устaнoви вeзa сa кoнкрeтним истoријским кoнкeкстoм и тeритoријoм, дaтирa у крaј X или пoчeтaк XI вeкa, у пoдручју штoкaвскoг гoвoрa (Гркoвић-Мeјцoр 2011: 46–50). Тo дaнaс нeпoзнaтo пoдручјe мoждa јe упрaвo тeритoријa oбухвaћeнa пoзнaтим Пoрфирoгeнитoвим oписoм Србијe сa пoлoвинe X вeкa. Нeдaвни нaлaзи глaгoљичких спoмeникa у Кoнaвлимa и Жупи дубрoвaчкoј, дaтирaни у XI вeк, у тeритoријaлнoм пoглeду oднoсe сe нa тaдaшњe српскo држaвнo и eтничкo пoдручјe.¹⁰ Дaнaс пoзнaти стaрoсрпски ћирилски јeзички спoмeници из нeштo кaснијeг врeмeнa свeдoчe o тoмe дa јe нaјрaнијa српскa ћирилицa у ствaри спoнтaнa трaнслитeрaцијa глaгoљицe. Ктитoрскa Хумaчкa плoчa, из дaнaшњe зaпaднe Хeрцeгoвинe (oкoлинa Љубушкoг), кoјa сe дaтирa у сличнo врeмe кaо и Мaријинo јeвaнђeљe, у X или XI вeк, нaписaнa јe ћирилицoм aли сaдржи трaгoвe глaгoљицe и свeдoчи o њeнoј првoбитнoј рaспрoстрaњeнoсти у српским oблaстимa (Гркoвић-Мeјцoр 2011: 46–50). Микaнoвићeв и Гршкoвићeв oдлoмaк из XII вeкa нaјмлaђи су дaнaс пoзнaти српски глaгoљички спoмeници, инaчe oстaци oбимнијих тeкстoвa (Трифунoвић 2001: 23; Сaвић 2012: 166). Мeђу ћирилским спoмeницимa сa глaгoљичким eлeмeнтимa, из пoслeдњe чeтвeртинe XII вeкa, трeбa истaћи Пoвaљски нaтпис с Брaчa (1184), кoји чувa и трaгoвe мaкeдoнских кoрeнoвa свoјих глaгoљичких eлeмeнaтa, знaчaјнo рaзличитих у oднoсу нa глaгoљицу у зaпaдним крaјeвимa.¹¹ Бићe дa су стaринa и пoрeклo тoг утицaјa у вeзи с нeкaдaшњим пoлитичким приликaмa и чињeницoм дa јe Брaч нa пoлoвини X вeкa биo дeo слoвeнскe, тј. српскe кнeжeвинe Пaгaнијe, вaн нeпoслeднe визaнтијскe упрaвe (DAI: 164). Тaквo стaњe нијe пoтрaјaлo дугo, aли јe мoглo

¹⁰ Издaвaчи и прoучaвaoци oвих нaтписa сврстaвaју их у хрвaтскe глaгoљскe нaтписe, бeз oбaзирaњa нa брoјнe oпштeпoзнaтe пoдaткe извoрa кoји тaквa тaксономiju у нaјмaњу руку прoблeмaтизују (в. Ђунџић 2009: 77–122; Ђунџић, Рeвкiћ 2009: 123–133). Спoмeнућeмo сaмo Кoнстaнтинa Пoрфирoгeнитa и пoдaтaк o грaници измeђу Хрвaтскe и Србијe нa Цeтини нa пoлoвини X вeкa, кaо и рeлeвaнтнe пoдaткe из Кeкaвмeнoвoг списa (в. ИСН I).

¹¹ Прeмa усмeнoм сaoпштeњу В. Стaнишићa „O стaрини јeднoјeрoвoг прaвoписa“, дaтoм нa нaучнoм скупу „Влaдaр, мoнaх и свeтитeљ: Стeфaн Нeмaњa – прeпoдoбни Симeoн Мирoтoчиви и српскa истoријa и културa (1113–1216). Бeoгрaд – Студeницa – Пoдгoрицa – Никшић, 22 – 26. oктoбрa 2014. гoдинe“. Зaхвaљујeм и oвoм приликoм кoлeги Стaнишићу нa мoгућнoсти дa кoристим рaднy вeрзију њeгoвoг тeкстa.

представљати политички оквир за кретање ћирилометодијевских утицаја, у склопу већ споменутих бугарско-српских веза.

Обнова непосредне византијске власти над областима освојеног Бугарског царства после 1019. године дала је током периода који је уследио нов политички оквир црквеном животу, а тако и питањима језика и писма у државној управи и у богослужењу. Цар Василије II (976–1018) освојене области је у погледу провинцијске управе организовао у катепанат Бугарску, тему Сирмијум и тему Србију, управну јединицу око чијег тачног положаја у науци постоје несагласна мишљења, док је у погледу црквене организације део освојених области укључио у новоосновану Бугарску, тј. Охридску архиепископију, помесну цркву у коју је укључен један број епархија раније Бугарске патријаршије, са којом је на равни правне теорије успостављен непосредни континуитет, протегнут у прошлост до архиепископије Прве Јустинијане, основане 535. године (Максимовић 1997: 31–44; PRINZING 2011: 389–413; Крсмановић 2012а: 87–112; Крсмановић 2012б: 17–39; Деликарн 2014: 75–125). Поред снажно израженог идеолошког момента, Охридска архиепископија је имала и свој културни модел, који се током времена мењао. Може се сматрати да је имала и словенски и грчки језички карактер, у једној данас непознатој мери односа, подложној променама. У време првог архиепископа Јована, изгледа да је мера употребе словенског језика била нешто већа него у време његовог наследника Лава, када се тај однос мења у корист грчког језика. Ипак, посведочен је изванредан број словенских рукописа чији се настанак везује за подручје Охридске архиепископије после 1018. године (Турилов 2012: 136–165). Свакако, чињеница да су значајна књижевна дела Бугарског царства из IX–X века позната добрим делом управо на основу српских преписа XIII и XIV, однедавно и XII века, сведочи против ранијих схватања о радикалној хеленизацији на простору Охридске архиепископије (Трифунковић 2001: 65, 135). На западним границама Охридске архиепископије и Драчке митрополије почињало је подручје јурисдикције Римске столице. У приморју, на територији византијске теме Далмације, основана је споменута архиепископија у Дубровнику, можда већ половином X века, а папска була из 1022. године, о чијој аутентичности су подељена мишљења, сведочила би да се опсег њене јурисдикције

тада протезао на три области (regna) у залеђу: Захумље, Травунију и Србију (укључујући и Босну). Област црквене Србије можда је била истоветна, у потпуности или делом, са обласћу теме Србије. У условима политичке фрагментације (слабљење византијске власти на Балкану, јачање утицаја Угарске) и увек сложених односа цариградских царева и патријарха са римским папом (посебно после схизме 1054. године) питање јурисдикције, а у оквиру њега и употребе језика и писма међу Србима, постало је у још већој мери одређено општим околностима. Варијабилност државних и црквених граница, као и етногенетских процеса, показује да су појмови *Slavia Latina* и *Slavia Orthodoxa*, иначе технички термини новијег времена којима се настоји означити подела словенског хришћанског света по критеријуму богослужбеног језика (други појам се односи на грчко и грчко-словенско богослужење), променљивог, па и недовољно познатог садржаја, у њиховом формативном периоду који приближно започиње сплитским саборима 925. и 928. године, а довршава се организацијом црквеног живота на простору дијецеза Далмације и Бугарске током XI века (GARZANITI 2010: 323).

Српске области су средином XI века биле под локалном хегемонијом Дукље и врховном влашћу Византије, и претежним утицајем црквених приморских латинофоних, потом и римокатоличких седишта, Дубровника, Бара, Котора, Стона и Сплита (КАЛИЋ 1979: 27–53; ИСН I: 182–196 (С. Ђирковић); LEŠNY 1989, 53–96; STERNENSON 2000: 144–155). На црквеним саборима у Сплиту држаним 1059. и 1060–1061. године поново се показала нетолеранција према употреби словенског у богослужењу (GOLDSTEIN 1995: 365–368). То се, у теорији, односило на пун опсег јурисдикције архиепископа, дакле и његових суфрагана, укључујући и дубровачког епископа. У оквиру некадашње византијске архонтије Дукље, која је у међувремену постала папска краљевина, створена је надбискупија у Бару, сматра се 1089. године.¹² Епископија у Расу је 1019. године укључена у област Охридског архиепископа, те је представљала крајњу западну тачку домета културне политике архиепископије, односно грчко-словенске литургијске праксе. Свакако, границе

¹² Постоје различита мишљења о аутентичности папских повеља за дубровачку и барску архиепископију, а одатле и различити закључци о питању њиховог постојања током XI века (в. PIRIVATRIĆ 2015: 659).

дијецеза не би требало сматрати непрелазним, али ни безначајним, када је у питању распрострањање ћирилометодијевских утицаја преко црквене књижевности и богослужбених списа. Међутим, византијска власт привремено је потиснута из области Раса између 1067/68–1075. да би негде око 1085. године она и за дуже време била оданде уклоњена освајањима дукљанског краља Бодина, који је у њој поставио жупане Вукана и Марка као своје намеснике, док је у Босни за кнеза (бана) поставио извесног Стефана (Живковић 2006: 92, 97). Рас је у Вуканово доба политичко средиште Србије. У модерној историографији остала су отворена питања историјске везе и територијалног континуитета тј. дисконтинуитета између Србије какву на половини X века описује Порфиригенит и истоимене византијске теме, а најзад и Србије крајем XI века, чије је средиште у Расу а границе недовољно познате, коју око два века после наведеног цара-писца спомиње принцеза Ана Комнина, употребљавајући, притом, и појам Далмација као њен синоним (PIRIVATRIĆ 2015: 657; уп. Ђирковић 2000: 28). Није познато какав је културни модел у погледу језика и писма деловао за време хегемоније Дукље и власти жупана Вукана над Расом. Изгледа да је на Вукановом двору постојала владарска канцеларија која је могла да саставља писма на грчком језику. Постојао је најмање један манастир у његовој држави, у којем је било хеленофоног монаштва (Живковић 2006: 117). Међутим, најважније питање је да ли је у једној области под влашћу римокатоличког владара Дукље, који је углавном био у непријатељству са Византијским царством, могла опстати грчка православна епископија у Расу? Међу недовољно сигурним аргументима, изгледа нам да претежу они који Рас у Бодиново доба виде ван јурисдикције Охридске архиепископије.¹³

У даљем историјском току кључне промене у региону биле су опадање Дукље и успон Србије крајем XI и у XII веку, затим обнова византијске власти у области Раса, најзад и коначна превласт византијског над угарским утицајем у Србији почев од последње трећине XII века (ИСН I: 197–211 (Ј. Калић); Живковић 2006: 105–163). Слабљење веза Србије са Дукљом, с једне, и непријатељства с

¹³ Преглед различитих мишљења в. у: Калић 1979: 33–34; LESNY 1988: 94–95; Турилов 2012: 146; Равић 2013: 83–85; PIRIVATRIĆ 2015: 660.

Византијом с друге стране, околности су које су могле ићи у прилог словенском богослужењу и писмености у Рашкој епископији, као противтежи латинским и грчким утицајима (Турилов 2000: 146). Византијску власт у области Раса обновио је почетком своје владе, приближно 1122. године, цар Јован II Комнин (1118–1143). Она је, с мањим прекидима, трајала негде до половине столећа: до коначног одласка византијских трупа из области Раса дошло је, како изгледа, у доба Манојла I Комнина (1143–1180), негде око 1155. године, а царска власт се отада ослањала само на локалне владаре (Пириватрић 2011: 106). Важан аспект споменутих политичких процеса током XII века био је однос охридских архиепископа према српским великим жупанима и члановима владарске породице уопште, с обзиром на то да је архиепископија, поред осталог, била и средство спровођења царске политике и заштите његових интереса. Према новијим мишљењима, управо је личност архиепископа Јована (Адријана) Комнина, блиског царевог рођака и заступника теорије о вези архиепископије са старом столицом Јустинијане Приме, заслужна за успостављање личног односа Стефана Немање са Манојлом Комнином (Калић 2007: 197–208). Поставља се питање богослужбеног језика и писма, као и других елемената културног обрасца, у доба непосредне византијске власти у Расу, као и у време по одласку царских чиновника и трупа из области. Разуме се, питање се односи на читаву област Охридске архиепископије са славофоном паством. Може се претпоставити симвиоза грчког и словенског језика у литургији и црквеном животу уопште, али је у одсуству потпунијег узорка богослужбене књижевности о томе тешко доносити чвршће засновано мишљење (Турилов 2012: 136–143). С друге стране, с обзиром на блиске родбинске и политичке везе рашке и угарске владарске породице у прве две трећине XII века, пре доласка Тихомира и Немање на власт, могу се претпоставити утицаји с подручја латинске канцеларијске писмености, исто као што је однос према византијском цару подразумевао повремена писмена признања његове врховне власти (Бујало 2009: 74). Преко угарског простора су ишле и најстарије руско-српске књижевне везе, с половине XII века, чији се трагови налазе у богослужбеној књижевности (Трифуновић 2001: 145). Најзад, најмање су познате прилике у Босни, која је

половином X века област у саставу Србије, док се половином XII века препознаје као њен некадашњи део, сада под влашћу локалне династије, чији су владари, према приликама, морали да признају власт угарског краља и византијског цара. У погледу црквене организације она је у то време под дубровачким архиепископом као део Србије, а једна папска була из 1187. године показује да је Босна у том тренутку једина област Србије у којој римокатолички дубровачки архиепископ заиста врши своју архијерејску власт (остатак је под грчкоправославним епископом Раса) (Калић 1979: 50). Данас није познат ниједан споменик црквеног нити уопште књижевног стваралаштва у Босни у посматраном периоду, изузев скромних аренги у ћирилским документима владарске канцеларије с краја XII века (Турилов 2012: 128). Познији босански ћирилични рукописи, из периода XIII–XV века, очували су одређене архаичне словне облике и правописне одлике блиске писму старословенских споменика XI века (Трифуновић 2001: 153), што показује својеврсну конзервативност писарске традиције.

Стање језика и писма које затичемо у српским областима крајем XII века одликују развијена редакција црквенословенског језика као књижевног језика у репрезентативним споменицима писаним ћириличким писмом (Мирослављево и Вуканово јеванђеље), употреба књижевног језика са елементима старосрпског, и ћириличног писма у натписима приватног карактера, као и у ктиторским натписима уклесаним у каменим порталима цркава, употреба старосрпског језика и писма у владарским канцеларијама рашких великих жупана, босанских банова и удеоних кнезова (Ђорђевић 1987: 64–67; Трифуновић 2001: 43–50). Све ове појаве објашњаване су, барем делом, културном политиком Охридске архиепископије, затим неким утицајима које је тешко конкретно одредити (Солун, Света Гора), као и неидентификованом мрежом скрипторија (Богдановић 1980: 119–140). Недавно је рукопис познат као Охридски палимпсест идентификован као део књижевних веза седишта архиепископије и српског простора (Трифуновић 2001: 66), тј. охридско-рашких веза на половини XII века. Изузетно важан елемент политике охридских архиепископа био је подстицање ктиторских подухвата српских удеоних владара, жупана и кнезова. То је кључан догађај српске историје тога доба, а последица је нове политике византијског цара

Манојла Комнина и његовог сродника охридског архиепископа Јована (Адријана) Комнина у Србији, у западним епископијама охридског трона. Појава се може оквирно и приближно датирати у шесту и седму деценију XII века (Калић 2007: 203–206; Пириватрић 2011: 101–102; Стевовић 2011: 87–88; Марковић 2012: 36–40). Од тога времена, на основу појаве првих монументалних задужбина, можемо подразумевати близак однос (симфонију) византијских српских топарха и надлежних епископа, суфрагана Охридског архиепископа – епископа Призрена, Липљана, Ниша и Раса. Политичка улога византијског православног епископа у Расу посведочена је, најраније, податком о „другом крштењу“ тј. миропомазању Стефана Немање – светог Симеона, до којег је морало доћи у првој четвртини XII века, у време када се његова породица вратила из Дукље у Рашку, тј. прешла из римокатоличке у област грчкоправославне јурисдикције. У каснијем периоду је та улога још израженија, рашки епископ је учествовао у важним догађајима као што су суђење богумилима и примопредаја власти, а његова улога се подразумева у ктиторским чиновима Стефана Немање, подухватима који су суштински променили дотадашњи ток српске историје и упутили га новим правцем. Други елемент те политике јесте употреба грчког језика и писма међу члановима владарске породице, како то показују изглед и језик сачуваних примерака њихових печата, у време када поједини њени чланови имају улогу византијских топарха, тј. царских намесника и квази-чиновника (Марјановић-Душанић 1997: 43; Максимовић 2000: 60–62; Пириватрић 2011: 98–99). С друге стране гледано, из перспективе нешто познијих српских извора, српски жупани и кнежеви били су „самодршци у области српског престола“, дакле удео на владари са знатним степеном самосталности у односу на византијског цара и великог жупана. Та се самосталност огледала највише у уживању једног „царског“ прерогатива – подизању побожних задужбина и вршењу неопходних пратећих правних радњи за њихово установљење, укључујући издавање одговарајућих аката (Пириватрић 2011: 101). Важно је напоменути да су у периоду XI и XII века натписи крај фресака у црквама на подручју Охридске архиепископије на грчком језику и писму, као на фрескама датованим у крај XII века у катедралној цркви св. Петра у Рашкој и у цркви св. Ђорђа – Ђурђевим ступовима, осликаним вероватно после

1172. године (Ђорђевић 2000: 307–318).¹⁴ Један показатељ диглосије у области Охридске архиепископије јесу натписи на фрескама у испосници светог Петра Коришког крај Призрена, датиране у сам крај XII или почетак XIII века, у време када је та област била изван српске државе (Миљковић 2008: 218–219), као и из цркве светог Јована у Црнци (Поповић 2011: 365–366). Оснивање српског манастира Хиландара 1198. године значило је стицај повољних услова за интензивније књижевне утицаје Свете Горе на Србију. Било је то место на којем ће се, језички утемељена на ћирилометодијевским основама у отачаству, поетички родити српска књижевност (Шпадијер 2014: 11–12).

Карактеристичну промену у погледу употребе језика и писма показују ћирилички натписи на фрескама у Студеници из 1208/9. године (Максимовић 1988: 35–49; НИС: 35–44). За ову важну промену културног обрасца барем у једном броју епархија Охридске архиепископије услови су се стварали постепено, најпре јачањем локалне владарске породице а онда и стицањем политичких околности општијег карактера, пре и после пада Цариграда под власт крсташа 1204. године. Од изузетног је значаја било деловање и лични утицај архимандрита Саве, најмлађег сина Стефана Немање, у Рашкој и осталој Србији, који је посебно порастао после његовог повратка са Свете Горе, када је у Србију почетком фебруара 1207. године донео часне мошти свога оца, хиландарског монаха Симеона. Мошти преподобног, смештене у манастир Студеницу, убрзо су се показале мироточиве и око њих је образован и култ светог Симеона Немање, родоначелника потоње династије (Поповић 2006: 27–40, 41–73). У преобликовању дотадашњег културног обрасца неговања два језика и два, односно три писма, који је у недовољно познатој мери односа трајао у оквирима јурисдикције Охридске архиепископије током претходна готово два века, у корист старосрпске варијанте на ћириличком писму, одлучујућа је била Савина улога. Промена културног модела била је последица околности и потребе тренутка, и утицаја појединца. Тај је процес поспешен својерсном прекретницом коју је донела црквена реорганизација

¹⁴ Остаци натписа на грчком у цркви св. Петра и Павла познати су ми на основу увида у фото-документацију колеге Бојана Миљковића, због чега му се и на овом месту захваљујем. Натписи на грчком из Ђурђевић ступова су одавно регистровани али нису објављени (уп. Суботић–Тот 1997: 114).

на подручју државе Стефана Немањића посвећењем његовог брата Саве за првог архиепископа – аналогно титули владара – *свих српских и ѿморских земаља* 1219. године (Ферјанчић–Максимовић 1998: 13–25). У исто време, у славофоним приморским областима под локалном влашћу Стефанових сродника, па и ван њих, као у Полимљу, налази показују примере диглосије средњoиталијанског латинитета и старосрпског језика, на латиничком и ћирилском писму (Јовановић–Томовић 2011: 501). Примери културне симбиозе у приморским областима његове државе последица су политичких и црквених прилика, посебно када после оснивања православне архиепископије буде дошло и до реалног а не само теоријског преклапања јурисдикције римокатоличке и грчкоправославне јерархије.

Настојали смо да на претходним странама у општим линијама оцртамо путеве распрострањања ћирилoметoдијевског наслеђа у српским земљама. Део тог наслеђа је и светитељско прослављање његових твораца у средини пријема, увек несразмерно стварном културном утицају. Црквени култ свете браће и њихових ученика примећује се у српским областима крајем XII века, у Мирослављевом, потом и у тзв. Вукановом јеванђељу (Subotin-Golubović 1999: 41). Треба приметити да је рад охридског архиепископа Теофилакта на прослављању светог Климента пао у време када су се српске области налазиле ван његове јурисдикције. Споменути трагови јесу најстарији сачувани, али у светлости сазнања о продору локалних култова из средишта Охридске архиепископије у њену унутрашњост, као у случају светитељског прослављања Ахилија Лариског у XII веку у области данашњег Ариља, оставља могућност да је сећање на свету солунску браћу и њихове ученике, међу Србима, можда, и старијег датума.¹⁵ Нова истраживања остатака ансамбла првог слоја фресака у католикону манастира Жиче, седишта српског архиепископа и крунидбене цркве српских краљева, показују да се међу изабраним ликовима светитеља нашао и свети Климент (Војводић 2012: 146). То омогућава потпунију представу о путевима распрострањања култа светог Климента у потоњим временима. Овај избор такође морамо приписати светом Сави, који је, свакако, стајао иза иконографског програма католикона Жиче.

¹⁵ О култу светог Ахилија Лариског в. Трифуновић 2001: 110–113.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Богдановић, Димитрије. „Стара српска библиотека.“ ЛМС 408 (1971): 405–432, 588–620 (= *Студије из историје средњовековне књижевности*. Београд, 1997, 5–79).
- Богдановић, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд, 1980.
- Божилов, Иван, Васил Гюзелев. *История на средновековна България*. София, 1999.
- Божилов, Иван. *Цар Симеон Велики (893–927): от „варварската“ държава до християнското царство*. В: Божилов–Гюзелев 1999: 229–270.
- Бубало, Ђорђе. *Писана реч у српском средњем веку. Значај и уложаба докумената у средњовековном српском друштву*. Београд, 2009.
- Војводић, Драган. „Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије.“ У: Крсмановић и др. 2012: 145–167.
- ВРАНА, Јосип. (ед.). *Вуканово јеванђеље*. Београд, 1967.
- Грковић-Мецор, Јасмина М. „О формирању српске редакције старословенског језика.“ У: Тодић 2011: 43–51.
- ГЮЗЕЛЕВ, Васил. *Славјанизација на българската духовност и култура: Кирило-Методиевите ученици в България (886–893)*. В: Божилов–Гюзелев 1999: 213–228.
- ДИПЛОМАТАР: Владимир Мошин, Сима Ђирковић, Душан Синдик (прир.). Душан Синдик (ред.). *Зборник средњовековних ћириличких јовела и јисама Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186–1321. Београд, 2011.
- Ђорђевић, Петар. *Историја српске ћирилице*. – 2. изд. Београд, 1987.
- Ђорђевић, Иван. *Живойис XII века у цркви светиој Ђорђа у Расу – археолошки досије и историографска белешка*. У: Калић 2000: 307–318.
- Живковић, Тибор. *Јужни Словени под византијском влашћу*. Београд, 2002.
- Живковић, Тибор. „Поход бугарског цара Самуила на Далмацију.“ ИЧ XLIX (2002): 9–25.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*. Београд, 2004.
- Живковић, Тибор. *Порирети српских владара*. Београд, 2006.
- ИСН I: Сима Ђирковић (ур.). *Историја српској народа*, I. Београд, 1981.
- ЈИРЕЧЕК, Константин. *Историја Срба*, I. Допунио Ј. Радонић. – 2. изд. Београд, 1952.
- Јовановић, Гордана, Гордана Томовић. „Старосрпски натписи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине.“ У: Тодић 2011, 499–531.
- Калић, Јованка. „Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године.“ Војислав Ђурић (ур.). *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и ѡредање*, Београд: САНУ, 1979: 27–53.
- Калић, Јованка (ур.). *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и ѡредање*, Београд, 2000.
- Калић, Јованка. „Охридска архиепископија и Србија XII века.“ ЗРВИ 44/1 (2007): 197–208.

- Калић, Јованка. „Стара Рашка“. *Глас САНУ* CDXIV (2010): 105–114.
- КМЕ: *Кирило-Методијевска енциклопедија*, I: А–З. II: И–О. Петър Динев (гл. ред.). Софија, 1985, 1995.
- Коматина, Предраг. *Црквена историја Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2014.
- Крсмановић, Бојана. „Значај Атона и Охридске архиепископије у политици Василија II на Балкану.“ *ЗРВИ* 49 (2012): 87–112.
- Крсмановић, Бојана. „О односу управне и црквене организације на подручју Охридске архиепископије.“ У: Крсмановић и др. 2012: 17–39.
- Крсмановић, Бојана, Љубомир Максимовић, Радивој Радић (ур.). *Византијски свети на Балкану, I. Охридска архиепископија у византијском свету*. Београд: Византолошки институт САНУ, 2012.
- Лома, Александар. „Рани слојеви хришћанских топонима на старосрпском тлу.“ *Ономастолошки прикази* 11 (1990): 1–18.
- Максимовић, Љубомир. „Покрштавање Срба и Хрвата.“ *ЗРВИ* 35 (1996): 155–174.
- Максимовић, Љубомир. „Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године.“ *ЗРВИ* 36 (1997): 31–44.
- Максимовић, Љубомир. „Србија и методи управљања царством у XII веку.“ У: Калић 2000: 55–64.
- Марковић, Миодраг. „О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви светог Петра на Лиму.“ *Зограф* 36 (2012): 21–46.
- Миљковић, Бојан. *Житија светиој Саве као извори за историју средњовековне уметности*. Београд, 2008.
- Мирковић, Лазар (ед.). *Мирослављево јеванђеље*. Београд, 1950.
- НИС: *Најновије историјске садржине у зидном сликарству*, том први, XII и XIII век. Гојко Суботић, Бојан Миљковић, Ирена Шпадијер, Ида Тот (пр.). Београд, 2015.
- Пириватрић, Срђан. *Самуилова држава*. Београд, 1997.
- Пириватрић, Срђан. „Дукља, Бугарска и Византија на јужном Јадрану крајем X и почетком XI века.“ *България и Сърбия в контекста на византијската цивилизација*. Софија, 2005: 91–101.
- Пириватрић, Срђан. „Манојло I Комнин, 'царски сан' и 'самодршци области српског престола.“ *ЗРВИ* 48 (2011): 89–118.
- Поповић, Бојан. „Фрагменти фресака из цркве светог Јована у Црнци.“ У: То-дић 2011: 361–373.
- Поповић, Даница. *Под окриљем светости. Кули светих владара и реликвија у средњовековној Србији*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 2006.
- Равић, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века, докторска дисертација*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2013.

- САВИЋ, Виктор. „Рани старословенски језик и српска редакцијска писменост нарочито с освртом на *с* и *ѡ*.“ У: Тодић 2011: 155–169.
- СТЕВОВИЋ, Иван. „Историјски извор и историја уметности: Богородичина црква у Топлици.“ *Зоџраф* 35 (2011): 73–92.
- СУБОТИЋ, Гојко, Ида Тот. „Написи историјске садржине на фрескама XI и XII века у западним областима Царства.“ ЗРВИ 36 (1997): 99–118.
- ТОДИЋ, Бранислав (ур.). *Ђурђеви сѡујови и будимљанска еѡархија*. Беране–Београд, 2011.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Сѡара српска књижевност*. Основе. – 2. изд. Београд, 1995.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Ка ѡочецима српске ѡисмености*. Београд, 2001.
- ТУРИЛОВ, А. Анатолий. *Межславјанские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры Славян. Этюды и характеристики*. Москва 2012, 126–165 (= „После Климента и Наума (славјанска писменост на територији Охридске архиепископије в X – првој половини XIII в.“) Б. Н. Флорја, А. А. Турилов, С. А. Иванов. *Судьбы кирилло-мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Санкт-Петербург, 2000, 82–162).
- ФЕРЈАНЧИЋ, Божидар, Љубомир Максимовић. „Свети Сава и Србија између Епира и Никеје.“ Сима Ђирковић (ур.). *Свети Сава у српској историји и традицији*. Београд, 1998, 13–25.
- ЛССВ: Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (пр.). *Лексикон српској средњеј века*. Београд, 1999.
- ЂИРКОВИЋ, Сима. „Преци Немањини и њихова постојбина.“ У: Калић 2000, 21–29.
- ЂН: Бранкица Чигоја (ed.). *Најсѡарији српски ћирилски најѡиси*. Београд, 2008.
- ШПАДИЈЕР, Ирена. *Свети ѡорска баѡѡина*. Београд, 2014.

*

- ΔΕΛΙΚΑΡΗ, Αγγελική. *Η αρχιεπισκοπή Αχρίδων κατά τον μεσαιώνα. Ο ρόλος της ως ενωτικού παράγοντα στην πολιτική και εκκλησιαστική ιστορία των Σλάβων των Βαλκανίων και του Βυζάντιου*. Θεσσαλονίκη, 2014.
- ΤΑΧΙΑΟΣ, Ν. Αντώνιος-Αϊμίλιος. *Κύριλλος και Μεθόδιος. Οι θεμελιωτές της αρχαίας σλαβικής γραμματείας*. Θεσσαλονίκη, 1992.

*

- CD I: *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. М. Kostrenčić. Zagreb, 1967.
- ЇUNЇIЇ, Marica. „Novo ћitanje hrvatskog glagoljskoga konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća.“ *Slovo* 59 (2009): 123–133.
- ЇUNЇIЇ, Marica, Marta Perkić. „Hrvatski glagoljski natpis ѡupe dubrovačke iz 11. stoljeća.“ *Slovo* 59 (2009): 77–122.

- HE IV: *Hrvatska enciklopedija*. IV, Fr–Ht. August Kovačec (ur.). Zagreb 2002.
- IVANOV, A. Sergey. “Religious Missions.” Johnatan Shepard (ed.). *The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500–1492*. Cambridge, 2008, 305–332.
- IVANOV, A. Sergey. “Pearls before swine.” *Missionary work in Byzantium*. Paris, 2015 (forthcoming).
- GOLDSTEIN, IVO. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995.
- GARZANITI, Marcello. „Ohrid, Split i pitanje slavenskoga jezika u bogoslužju u X i XI stoljeću.” *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 60 (2010): 307–334.
- KRSMANOVIĆ, Bojana. *The Byzantine Province in Change. On the Treshold Between the 10th and 11th Century*. Belgrade – Athens, 2008.
- LEŠNY, Jan. *Studia nad początkami serbskiej monarchii Nemaniczów (połowa XI – koniec XII wieku)*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1989.
- MAKSIMOVIĆ, Ljubomir. „L'idéologie du souverain dans l'État serbe et la construction de Studenica.” Војислав Кораћ (ур.). *Сїуугеница и византијска уметност*. Београд, 1988, 35–49.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, Mirjana. „Krsni zdenac Hrvata. Paleografsko-epigrafska raščlamba natpisa sa krstionice kneza Višeslava.” *Croatica Christiana Periodica* 59 (2007): 1–31.
- MMFH: Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Jaroslav Ludvíkovský, Zdeněk Masařík, Radoslav Večerka (ed.). *Magnae Moraviae Fontes Historici*, II. Brno, 1967.
- OBOLENSKY, Dimitri. *The Byzantine commonwealth: Eastern Europe 500–1453*. London, 1971.
- PETROVIĆ, Ivanka. „Prvi susreti Hrvata sa ćirilometodskim izvoristem svoje srednjovekovne kulture.” *Slovo* 38 (1988). 5–54.
- PIRIVATRIĆ, Srđan. *Between Constantinople, Rome and Ohrid: A Short Survey of Church organization in the Serbian principalities 1019–1219*, Thessaloniki, 2015, 655–664 (forthcoming).
- PRINZING, Günter. *Die autokephale byzantinische Kirchenprovinz Bulgarien / Ohrid. Wie unabhängig waren ihre Erzbischöfe? Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies. Volume I: Plenary Papers*. Sofia, 2011, 389–413.
- STEPHENSON, Paul. *Byzantium's Balkan Recovery. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000.
- STRIČEVIĆ, Đorđe. „La renovation de type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans au IXe – Xie siècles.” *Actes du XIIe congrès international d'études Byzantines*, I. Beograd, 1963, 165–211.
- SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Tatjana. „Reflections of the Cult of Saint Konstantine and Methodios in Medieval Serbian Culture.” In: TMM: 37–46.
- TMM: *Thessaloniki Magna Moravia*. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999.
- ŽIVKOVIĆ, Tibor. „The golden seal of Strojimir.” *Istorijski časopis* 55 (2007): 23–29.

Srđan Pirivatrić

THE TRADITIONS OF CYRIL AND METHODIUS AND SERBIAN
LANDS BEFORE THE ESTABLISHMENT OF THE AUTOCEPHALOUS
CHURCH IN THE KINGDOM OF THE NEMANJIĆS IN 1219

S u m m a r y

The paper offers a brief overview of the territorial extension of the influence of Cyril and Methodius and their heritage in Serbian lands in the context of the overall political and religious circumstances before the establishment of the autocephalous archbishopric (1219) that included Serbian and Maritime lands. The list of used references is limited to recent scholarly publications.

The historical contextualization of early written monuments and the reconstruction of paths of influences are largely hypothetical. However, it is indisputable that the earliest influences of Cyril and Methodius – i.e. the routes along which the Glagolitic script and liturgical and ecclesiastical literature in general were spread, just like the routes of diffusion of the later Cyrillic alphabet – run through Serbian lands. In the period when the earliest influences were spread – from the late IX until the end of the XI century – a substratum of the Old Church Slavonic literacy took shape among the Serbs; was it also subject to changes, which resulted in various redactions. Its oldest surviving linguistic monument is the Glagolitic *Codex Marianus*. During this period the Serb populated regions mostly belonged to the jurisdiction of Latin Church Sees of the Byzantine coast, especially that of Dubrovnik, where the Latin-Slavonic liturgical practice that used the Glagolitic script was suppressed. The establishment of bishoprics in Ras opened a possibility for the diffusion of Slavonic Glagolitic and Cyrillic liturgical and ecclesiastical literature from the Bulgarian centres in Preslav and Ohrid during the X century. Ras was also the westernmost bishopric of the Archbishopric of Ohrid, established in 1019. In the context of political history, after the ecclesiastical, as well as cultural and linguistic division of the Christian world in 1054, the rise of Serbian princes in the area of Ras after cca. 1085 and the return of the local bishopric under the jurisdiction of the Byzantine Eastern Orthodox Archbishop of Ohrid in the early 1120s, created conditions for an intensive diffusion of the influence of a Greco-Slavic culture and model of worship in Serbian lands, particularly during the last third of the XII century, i.e. during the rule of the Byzantine Emperor Manuel I Komnenos and the Serbian Grand Župan Stefan Nemanja. This led to the rise of literary works of a developed redaction of the Old Church Slavonic, which was in some cases infused with influences of the Old Serbian vernacular language. The cultural output in the variants of the Slavonic language and in the Cyrillic script received a decisive impetus in the years of dissolution of the Orthodox Byzantine Roman Empire, especially after the relocation of its capital from Constantinople after 1204, when the efforts of St Sava resulted in the establishment of the local autocephalous church of *all Serbian and Maritime lands*. The Old Church Slavonic language became the language of worship, taking over the place in church culture that had previously been occupied by the Greek language.